

өнері мен поэзиясының орталығына айналғаны рас [9, 212]. Абай тағылымы Шәкәрімнің рухани әлемінен көрініс тапты, Абайдың адамгершілік тұрғысындағы идеялары Шәкәрім шығармашылығы арқылы жаңа биікке көтерілді. Бұған Шәкәрімнің "Еңлік-Кебекіндегі" авторлық шешім дәлел.

Он тоғызыншы ғасырдың екінші жартысындағы Абай ауылы қазақ жұртының бай өнері мен поэзиясының орталығына, ұлттық мәдениетті өркендету мен насихаттаудың рухани мектебіне айналды

Шәкәрімнің аталмыш поэмасы Абайдың көзі тірісінде жазылды. Бүкіл тобықты сыйынған Кеңгірбайдай әулиені парақор би етіп көрсеткен Мағауияның «Еңлік-Кебек» поэмасынан кейін осы оқиғаны Шәкәрімге жаздырта отырып Абай оқиғаның ақ-қарасын шешкізді. Жоғарыда аталған бес нұсқаның қайсысын алсақ та, қыз бен жігітті құрбан еткен жан – Кеңгірбай би. Бірақ Шәкәрім ақын ұстазының үдесінен шығып, екі ғашықтың қанын бір Кеңгірбай емес, оның заманына, тарихтың шырғалаңына, қазақ қоғамына арттырды.

Абайдың ар ілімінен сусындаған Шәкәрім ақын "Еңлік-Кебек" поэмасында адалдық пен арлылықты, кемеңгерлік пен кемелдікті, сүйіспеншілік пен ізгілікті келешек ұрпақ бойына тарих тағылымы арқылы дарытады. Ендеше, Абай мен Шәкәрім поэзиясындағы ар мәселесі ары қарай да зерттеуді қажет ететін терең тақырып екені даусыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Әбдіғазизұлы Б. Шәкәрім поэзиясының көркемдік қайнарлары.- Қарағанды: Болашақ-Баспа, 2003.-144 б.
- 2 Нурланова А. "Еңлік-Кебек" сюжеті әдеби және тарихи контексте. – Өскемен: Қазақстан-Американдық еркін университеті, 2014. – 150 б.
- 3 Дала уалаятының газеті. Әдеби нұсқалар(1888-1894). Құрастырушы: Ү.Субханбердина. - Алматы: Ғылым, 1989.- 656 б.
- 4 Картаева А.М. Абай мен Мұхтар Әуезов: рухани сабақтастық пен көркемдік тұтастық. – Алматы: Жания-Полиграф, 2010.–380 б.
- 5 Шәкәрім. Қазақ айнасы: Өлеңдер мен поэмалар.-Алматы: Атамұра, 2003.-296 б.
- 6 Сыдықов Е. Шәкәрім. – Алматы: Ғылыми-танымдық басылым, 2013. – 441 б.
- 7 Абай (Ибраһим) Құнанбайұлы. Шығармаларының екі томдық толық жинағы.-Алматы: Жазушы, 1995. Т.1.-336 б.
- 8 Кожекеева Б.Ш., Бегманова Б.С. // Абай мен қазіргі қазақ поэзиясындағы үндестік // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы – 2019. – # 2(68). – Б.220-224.
- 9 Әбдіғазизұлы Б., Найманбаев А.Абай сөзі – ұлты руханиятының ұлы бағдары // Абай атындағы ҚазҰПУ-дың Хабаршысы. Филология ғылымдары сериясы – 2019. – # 4(74). – Б.211-214.

References:

- 1 Abdigaziuly B. SAKArım poeziasynyn korkemdik Kainarlary.- Karagandy: BolasaK-Baspa, 2003.-144 b.
- 2 Nurlanova A. "Enlik-Kebek" sujeti Adebі jAne tarihi kontekste. – Oskemen: Kazakstan-AmerikandyK erkin universiteti, 2014. – 150 b.
- 3 Dala ualaiatynyn gazetі. Adebі nusKalar(1888-1894). Kurastyrusy: U.Subhanberdina. - Almaty: Gylym, 1989.- 656 b.
- 4 Kartaeva A.M. Abai men Muhtar Aueзов: ruhani sabaKtastyK pen korkemdik tutastyK. – Almaty: Jania-Poligraf, 2010.–380 b.
- 5 SAKArım. Kazak ainasy: Olender men poemalar.-Almaty: Atamura, 2003.-296 b.
- 6 SydyKov E. SAKArım. – Almaty: Gylymi-tanymdyK basylym, 2013. – 441 b.
- 7 Abai (Ibrahim) Kunanbaiuly. Sygarmalarynyn eki tomdyK tolyK jinagy.-Almaty: Jazusy, 1995. T.1.-336 b.
- 8 Kojekeeva B.S., Begmanova B.S. // Abai men Kazırgı Kazak poeziasyndagy undestik // Abai atyndagy KazUPU-dyn Habarsysy. Filologia gylymdary seriasy – 2019. – # 2(68). – B.220-224.
- 9 Abdigaziuly B., Naimanbaev A.Abai sozi – uly ruhaniyatynyn uly bagdary // Abai atyndagy KazUPU-dyn Habarsysy. Filologia gylymdary seriasy – 2019. – # 4(74). – B.211-214.

МРНТИ 17.07.41

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.45>

Оралова Г. С.¹

¹Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қазақстан, Қызылорда

ЕРІМБЕТ КӨЛДЕЙБЕКҰЛЫНЫҢ АЙТЫСТАҒЫ ОРНЫ

Андатпа

Мақалада Ерімбет Көлдейбекұлының айтыстағы орны айқындалады. Ерімбет ақынның жазбаша айтыс қалыптастырған ақынның даралық сипаты, айтыстарының мәні, көркемдігі талданады. Ерімбет Көлдейбекұлының хат жанрындағы шығармаларының жанрлық, танымдық сипаты зерделенеді.

Ерімбет Көлдейбекұлының жазбаша айтыстары арқылы ұлт әдебиетіне, мәдениетіне, руханиятына қосқан үлесі бағаланады.

Ерімбет ақынның айтыстарының жұмбақтасу мен шешу жүйесімен жырланған шығармаларының дүниетанымдық сипаты дәлелденеді. Ерімбет Көлдейбекұлының жұмбақ айтыстарының белгілі бір әдеби шығармашылық ортаның сабақтастығын танытатын ерекшелігі сараланып, жұмбақ айтысын жасап, оны шешу аясындағы басалқы айтушы ақындар дәстүрінің табиғаты дәйектеледі. Жазбаша айтыстарының идеялық-композициялық желісіндегі қазақ халқының жыраулық-ақындық, шешендік дәстүріндегі ағартушылық бағыттағы тұлғалардың ұстаздық тұлғаларының дәріптелу дәстүр көрінісіне сипатама жасалынған.

Ерімбет Көлдейбекұлы шығармашылығындағы жазбаша айтыстарының тәрбие, тәлімгерлік мәнді шығармалар екендігі сараланады. Ерімбет ақынның өзі өмір сүрген дәуірдің әдеби сыншысы ретіндегі шығармашылық даралық сипаты, поэтикалық тіл қолданыстарының мәні айқындалады. Ақындық ойды кеңейте түсу үшін қолданылған халық даналығы үлгілері мақал-мәтелдерді шеберлікпен үйлестіре қолданудағы шеберлігі дәстүр жалғастығы аясында қарастырылады.

Түйін сөздер: дәстүр, ақындық мектеп, дүниетаным, ұлттық ерекшелік, стиль, ұлттық сипат, жазба айтыс, жұмбақ айтыс, хат-өлең

Oralova G.¹

*¹Korkyt ATA Kyzylorda University,
Kyzylorda, Kazakhstan*

YERIMBET KOLDEYBEKULY'S ROLE IN AITYS

Abstract

The article analyzes the role of Yerimbet Kuldeybekuly in aitys. The individual character of the poet, the essence and art of execution in the written aitys of Yerimbet Akyn were determined. The genre and cognitive nature of Yerimbet Kuldeybekuly's works in the field of letters is studied.

Yerimbet Kuldeybekuly's contribution to the literature, culture and spirituality of the nation is determined through written aitys.

The worldview of Yerimbet's creativity, performing aitys according to the system of riddles and answers, is analyzed. The peculiarities of Yerimbet Kuldeybekuly's enigmatic aitys, which show the continuity of a certain literary and creative environment, are analyzed, the nature of the tradition of the leading poets in the creation and solution of the enigmatic aitys is confirmed. In the ideological and compositional network of written aitys the description of the tradition of glorification of pedagogical personalities of the enlightened persons in the Zhyrau-poetic, oratory tradition of the Kazakh people is described.

The aesthetic meaning of the poetic linguistic use of the aitys of Yerimbet akyn, the semantic meaning of the figurative word usage are highlighted. The nature of the creative individuality of the poet Yerimbet as a literary critic of the epoch in which he lived, the essence of the use of poetic language was determined. The examples of folk wisdom used to expand the poetic thought were considered in the context of the continuation of the tradition of skillful use of proverbs in combination with skill.

Keywords: tradition, poetic school, worldview, national identity, style, national character, written aitys, mysterious aitys

Оралова Г.С.¹

*¹Кызылординский университет имени Коркыт Ата,
Кызылорда, Казахстан*

РОЛЬ ЕРИМБЕТА КУЛЬДЕЙБЕКУЛЫ В АЙТЫСЕ

Аннотация

В статье анализируется роль Еримбета Кулдейбекулы в айтысе. Определен индивидуальный характер поэта, сущность и искусство исполнения в письменных айтысах Еримбет ақына. Изучается жанровая и познавательная природа произведений Еримбета Кулдейбекулы на письме. Вклад Еримбета Кулдейбекулы в литературу, культуру и духовность нации формируется в письменных айтысах.

Проанализировано мировоззрение творчества Еримбета, исполняющего айтыс по системе загадок и отгадок. Идет разбор особенностей айтыс-загадок Еримбета Колдейбекулы, демонстрирующий преемственность определенной литературно-творческой среды, подтверждается характер традиции ведущих поэтов в создании и разрешении айтыс-загадок. В идейно-композиционной линии письменных айтысов дается описание традиции прославления передовых деятелей просвещения в жырау-поэтической, ораторской традиции казахского народа.

В письменных айтысах Еримбета Колдейбекулы прослеживается тематика воспитательного и наставнического характера произведения. Природа творчества поэта Еримбета, как литературного критика своей эпохи индивидуальна.

Выделены эстетическое значение поэтического языкового употребления айтысов Еримбет акына, смысловое значение образного словоупотребления. Образцы народной мудрости, используемые для расширения поэтической мысли, рассматривались в контексте продолжения традиции умения употреблять пословицы и поговорки.

Ключевые слова: традиция, поэтическая школа, мировоззрение, национальная идентичность, стиль, национальный характер, письменные айтысы, загадочные айтысы, переписка

Кіріспе. Әлемдік өркениеттегі өзіндік тарихи тұғырын ұлттық дүниетанымының көріністерін-рухани құндылықтары арқылы таныта алған қазақ халқы бұрын-соңғы мұраларын қайта қарап, зерттеу жұмыстарын жүргізуде. Тарихы терең саналатын қазақ сөз өнері ғасырлар көшінде қалыптасқан өзіндік үнімен, болмысымен ерекше.

Қай халық болмасын өткенін жете танып, әдеби, мәдени мұраларын толық игеру арқылы дамып, рухани әлемін жетілдіре түседі.

Ұлтымыздың әдеби, мәдени мұраларын байыта түскен Қорқыт мұраларынан бастау ала дамыған Сыр сүлейлері де ақындық мектеп қалыптастырып, өз салтанатымен тұтастай ұлт руханиятын биіктетуге өзіндік үлестерін қосып келеді..

Қай халық болса да өзінің көп ғасырлық тарихын зерттеп, оны болашаққа жаратып жатады. Қазақ халқы да өзінің ұлттық мәдениетінің сан ғасырлар бойы өркендеп, жалғаса дамыған тарихи, мәдени жолында сөз өнерінің асыл мұралары халықтың әдеби, эстетикалық, философиялық танымын қалыптастырып дамытты. Ұлттық әдебиетіміз қаншама уақыт терең зерттелмей, тарихымыз бен әдебиетімізге қатысты құнды дүниелеріміздің беті ашылмай жатты. Еліміз тәуелсіздігін алған тұстан бастап тарихқа жаңа көзқараспен қарап, түрлі мемлекеттік пәрменді бағдарламалар аясында өркендеудің жолына түсе бастадық. Қазақ әдебиетінің тарихын қайта зерделегенде ауыз әдебиеті мұраларынан бастап, әдебиет тарихын қайта жіті зерделеп, тану қажет болды. Ұлттық әдебиеттануы ғылымының қалыптасуы, оның даму жолында ақындық өнер сөз өнерінің негізгі арнасы қатарында болды. Қазақ халқының дүниетанымдық көзқарастары халықтың фольклор туындыларынан, ақындық поэзиясынан, жазба әдебиетіндегі әр түрлі жанрдағы туындылардан көрінетін көркемдік-эстетикалық қызметімен танылады.

Қазақ әдебиетінің даму жолындағы құнды тарихи, мәдени, әдеби, көркемдік мұраларымыз қазақ деген халықтың ділінің, тілінің, дінінің сақталуына себепкер болды. Қазақ әдебиетінің даму жолындағы әдеби мұраларымыздың барлығы да ұлтымыздың рухани мәдениетінің көрсеткіштері дей аламыз. Қазақ әдебиетінің бастауы болған ақындардың шығармашылық туындылары, олар қалыптастырған поэзия жанрлары жайлы алғаш ғылыми негіз бола алатын пікірді Әбунәсір Әл-Фараби “Өлең өнерінің қағидалары туралы трактатында” [1], Уәлиханов өзінің зерттеу еңбектерінде айтқан болатын [2]. Ағартушы-ғалым Ахмет Байтұрсынов еңбектерінде рухани құндылықтарды былай түсіндіріп берген: “...тіршілік үшін жұмсалатын тірнек өнері болады да, ...көркемшілік үшін көрнек өнері болады” [3, 340-341] – деп, көрнек өнерінің бес тарауын (сәулет, сымбат, кескін, әуез, сөз) деп түсіндіреді. Ғалымның ақындық өнер, поэзия жайлы анықтап берген пікірі қазақ әдебиеті тарихының негізгі арнасы, бастауы болған өлең өнерін оның ықпалын айқындап көрсетеді.

Әдістеме. Өмірдің шындығын жырлаған ақындардың лирикалық-дидактикалық өлеңдерінің, айтыстарының, эпикалық дастан, жырларының, халықтың арасында ұмытылмай жатталып, оның елден-елге тарап, халық жадында сақталып қалуының бір ерекшелігі ол-насихаттаушылардың яғни өнер адамдарының орасан еңбегі. Ақындар шығармаларын әнші-термешілердің, жыршы-жыраулардың терме етіп жырлауы арқылы кеңінен таралған әдеби мұралар халықтың ұлттық сипатының, ділі мен тілінің, діннің және т.б. адамгершілік-ізгілік асыл қасиеттерінің сақталып, жаңғыруында айырықша маңызды роль атқарды. Ұлттық әдебиеттану ғылымындағы желісі үзілмей келе жатқан өзекті мәселенің бірі ауызша суырып салмалық өнер мен жазбаша ақындық поэзия дәстүрлерінің бірін-бірі толықтыра, жаңара жалғасып келе жатқан дәстүрі кең түрде таратып, талдауды қажет ететін мәселелер. Бұлардың арасында табиғи дәстүр жалғастығы бар. Дәстүр жаңарып отыратын құбылыс. Әрбір ұрпақ өзіне дейінгі дәстүрлерді саралап қарайды, жақсысын меңгеріп, оны ары қарай таратып, мазмұнын жаңартып, жаңа түр әкеледі. Әдеби даму үздіксіз қозғалыстағы процес. Көркемдік дәстүр жалғастығы жүйесінде ақындық дәстүрдің көп ғасырлар бойы ауызша суырып салма (импровизация) өнері мен жазбаша ақындықтың өзара сабақтастық жағдайында болып келе жатқаны – әдеби даму процесінің айқын көрсеткіші дей аламыз. Дәстүр - адамзаттың өнеріне, тіпті өміріне, біліміне де қатысты құбылыс. Дәстүр дайын күйінде емес, ол заман, ғасыр ағымындағы мол тәжірибелердің жемісі, уақыттың, халықтың эстетикалық ақыл-ой елегінен сүрінбей өткен, өміршеңдік сипат алған, өсіп-өніп, жалғасып отыратын белсенді құбылыс дейміз. Халық поэзиясындағы дәстүр кең ұғымды қамтиды. Поэзияның ұлттық ерекшелігін оның ұлттық сипатын танытып халықтың тұрмыс-тіршілігіне дүниетанымына, көркемдік ойлау деңгейіне, басқа халықтардың мәдениетімен, әдебиетімен ықпалдастықта және де өзіндік ерекшелігімен сабақтаса өріс алады.

Бұл ойларымызды тағы да проф. Е.Исмайловтың пікірімен өрбітер болсақ: “Қазақтың жазба әдебиетінде ақындардың дара төл шығармасы туа бастаған (индивидуальное поэтическое творчество акынов) дәуірден

бермен қарай ауыз әдебиеті мен жазба әдебиет өкілдері бір-бірімен тығыз байланыста аралас, қатар өмір сүрді. Ұлы Абай, Ыбырайлармен қатар Жанақ, Орынбай, Марабай, Шөже, Біржан, Жамбыл, т.б. ақындар өзінің өлең-жырларын ауызша айтып, таратып отырды. Жазылып немесе басылып таралған шығармалар мен ақын-жыршылардың ауызша айтылған өлең-шығармалары бірін-бірі ығыстырып, жоғалтқан емес. Қайта біріне-бірі әсер етіп, бірін-бірі толықтырып отырды. Бұлардың қабысуы прогресшіл идеяны, халық өмірінің шындығын жырлауда айқын көрінді” [4, 73 б].

Нәтиже. Ерімбет Көлдейбекұлының хат жанрындағы шығармаларының жанрлық, танымдық сипатын зерттеп, зерделеу, келер ұрпаққа таныту, айтыстағы орнын айқындау маңызды мәселе.

Қазақ әдебиетінің тарихындағы ақындық өнер дәстүрі ауызша және жазбаша сипаттарын қатарлас ұстануымен ерекшеленеді. *Халық ауыз әдебиетіндегі ежелден қалыптасқан поэзиялық жанр-айтыс халықтық өнер болып табылады.* XIX–XX ғғ. қазақ әдебиетінің тарихи даму жүйесіндегі жазбаша айтыс жанрының пайда болуын, қалыптасуын, дамуын сөз өнері үдерісіндегі ұлттық ерекшеліктер қатарында атаймыз. Айтыс туралы М.Әуезов: *“Айтыс” деген атау-айтысу, тартысу, дауласу немесе жарысу, сынасу мағынасында қолданылады*” [5.,318] дейді.

Сыр сүлейлері шығармаларында тұрақты орын алған жазбаша айтыс көрінісін арнайы зерттеп, пікір айту М.Әуезов, С.Мұқанов, Б.Кенжебаев, Н.Төреқұлов, М. Жармұхамедов, Р.Бердібай еңбектерінде орын алған.

Сыр бойындағы жазба айтыс мұраларын ғалым Ә.Қоңыратбаев зерттеп, жүйелесе, зерттеуші М.Байділдаев оларды жинақтауда үлкен еңбегін қосты.

Т.Тегенен ақындар айтысын үш түрге бөліп қарастырған: “1. Мұсылмандық-ағартушылық айтыс; 2. Еларалық, ұлтаралық айтыс; 3. Жазбаша атыстар” [6,8].

Ұлт әдебиетін құрайтын өңірлік әдебиет десек Сыр сүлейлері шығармашылығы – қазақ әдебиеті деп аталатын өнердің құрамдас бөлігі. Қарасақал Ерімбеттің қазақ әдебиеті тарихына қосқан жазбаша айтыстары – хат-өлеңдерден құралатын композициялық құрылымды шығармалар. Ерімбет Көлдейбекұлының “Ерімбет пен қыз Жекей”, “Ерімбет пен Ыбырайым”, “Ерімбет пен Аппаз”, “Ерімбет пен Кете Шораяқтың Омары” айтыстары-жазбаша айтыс жанрындағы жұмбақ айтыстар.

Жазба айтыстың өзіндік ерекшеліктері бар. Айтысты бастаған ақынның сөз еткен мәселесін келесі ақын, дамыта суреттеу дағдыға айналған және жазып айтысқандықтан онда басы артық сөз, мәнсіз ұйқас, сөз қайталаулар кездесе бермейді.

Сыр өңіріндегі Ерімбет ақын және оның замандас ақындары ықпалымен қалыптасқан жазба айтыстарды осы атыраптағы ақындық дәстүр ерекшеліктері деп бағалаймыз. Бұл дәстүр осы күнге дейін сақталған.

Талқылау. Ерімбет айтыстарының ішіндегі шоқтығы биік айтыстарының бірі- “Ерімбет пен қыз Жекей” айтысы. Қыз бен жігіттің сөз сайысы түріндегі шығарма. Бұл айтыс Ерімбеттің бойында бұйығып жатқан талант көзін ашқан айтыс екенін бағамдауға болады. Жазбаша айтысу дарындылықты қажет етеді және хатқа түскен сөз болғандықтан, онымен жұрт нақты танысады. Әуелі ел арасына Ерімбет айтқан айтыс деп тараған бұл айтысты кейін өзі жүйелеп, оқиғалы құрылымға келтіріп, қайта жазғанға ұқсайды

*Елібай-шыңырау құдық, жерің байтақ,
Көп екен байтақ жерде елі бай-ақ.
Бұл үйде жоқ сұрайтын адам бар ма,
Жоғалттым, бүгін он күн, екі саяқ?! [7.,126]*

Ақын қызға қарата жоқ іздеп, өзге жақтан бөтен елге тап болған кісіше сөз арнайды. Бұл өлеңге Жекей қыз:

*...Сыйынсаң сиына бер пірлеріңе
Көтерген ауыр жүкті пілдеріңе
Елібай бөрік кимей сәлде орай ма?
Қарасам Әлімсің зой түрлеріңе
Қонышыма, қойным түгіл сидырамын
Сыймасаң неге келдің жерлеріме?!
Қорғалап Елібайда жаны қалған
Сын тақпа қашақ Әлім елімізге [7,127],*

-деген қыз жауабына Ерімбет:

*Айырылған үйірінен мен бір марал,
Бәйтерек басың шаңдап, құс ұялар.
Жабыққан жарым көңіл жан болған соң,
Ойлап ем қыз шығар көңілге алар [7,128]*

Бұл жыр жолдарынан айтыстың лирикалық сипаты да дидактикалық насихаты да, эпикалық сипатыда тұтастана көрінеді. Еліндегі озбыр тірлік, келеңсіз әрекеттерді қыз Жекейдің аузымен тізбектетіп кемшіліктерін сынадады.

Айтыстардағы лиризм – шығармалардың авторлары мен оқырмандары (тыңдаушылары) араларындағы психологиялық байланыстарды да нығайта түсетін ерекшелік болып саналады. Ақынның лирикалық ой толғаныстарынан көркемдік жинақтаумен дараланған шығармашыл тұлғаның әдеби бейнесі айқын көрінеді. Айтыстағы екі ақынның ойы ол Ерімбеттің өз ойы. Оқиғалы шығармаға құрылған бұл айтыстың Қарасақал Ерімбеттің өз басынан өткерген өмір шындығы.

*... Әлімнің ақылы жоқ, түйе заңлас,
Өлтірткен Жанқожадай асыл ерін!
Бір қызы Алашаның кімге тұлға,
Өзінің ойламайды сынған белін! [7,134]*

Қыз сауалынан тосылып сөз қатпауы өзі елден қашып Шөңкені паналаған Ерімбеттің “Сын түзелмей, мін түзелмейді” дегенді нысанаға алып екі ақынның сөз саптауымен салмақты ой айту, саналы тәрбиеге шақыру, елдегі озбырлықты сынға алып, реалистік сипатымен, эпикалық баяндаумен оқырманға (тыңдарманға) ой тастауы түрінде көрінеді. Т.Тебегенов: “Жазбаша айтыстардың кейбір үлгілерінің жанрын шартты түрде айтыс-дастан деп атауға болады. Себебі, жазбаша айтыстардың кейбірі қисса-дастан жанрына ұқсастық жағдайында жазылады”,-дейді. Аталған айтыс жайлы Тоқболат Еңсегенов: “Шындыққа құрылған сюжетті дастан. Шығарманың көркемдік дәрежесі де осыған сай келеді”,-[8,39] дейді. М.Жармұхамедов жұмбақ айтыстарды тақырыптың ерекшеліктеріне қарай: 1) Дүние, жаратылыс туралы; 2) Адам өмірі мен адам жасаған заттар туралы; 3) Жан-жануар өмірі; 4) Өнер-білім жайында [9,59] деп топтастырып қарастырады. Бұл айтысты тақырып жағынан тапқырлыққа құрылған, еліндегі озбырлық пен ішіндегі жан күйзелісін ақын тілімен өрнектеп психологиялық сарынмен, адам өмірін жырлаған айтыс деп бағалаймыз. Мұнда жақсы қасиеттердің үстем болуын, жамандық, өктемдіктен қашуды насихат етеді.

Жазба айтыстың ең негізгі, сондай-ақ, қызықтысы – жұмбақ айтыстар. Ерімбет есімін Сыр өңіріне ғана емес, кең байтақ қазақ еліне танымал еткен айтысы – жұмбақ айтыс жасауы. Жұмбақтасып айтысу Сыр өңіріндегі ақындық ортада кең тараған айтыс түрі. Баспасөз беттерінде де жарияланып отырған. Жұмбақ айтыстардан ақындар өмір сүрген кезең шындығын, олардың дүниетанымы мен көзқарастарын аңғаруға болады. Қарасақал Ерімбет пен Шораяқтың айтысының басталуына ықпал еткен Ерімбет ақын. Хат арқылы жауаптасу сәлемнен басталып, сын, әзіл, өсиет сияқты өлеңдер арқылы көрініс тауып отырған.

Жазба айтысқа тән ерекшеліктерді Ұ.Жанбершиева: Жазба айтысында 1. Тақырып пен идея болады, 2. Композиция мен сюжетке құрылады. 3. Көркемдік сөз қолданыстары болады, -деп жүйелейді [10,173].

Бұл айтыстың композициялық құрылымы: 1. Ерімбеттің жұмбақ жолдауы, Омар ақынның жұмбақтың шешімін тауып, хат жолдауы. 2. Екі ақын арасындағы жұмбақ айтыстың дамуы, қоғамдық-әлеуметтік ортаға байланысты көзқарастары мен дүниетанымдарының жарысы деп қарастыруға болады. Ерімбет ақын Омарға әуелі жұмбақ жазады:

*Қысырақ саны он екі, кеткен ыдырап,
Естіп жоқ хабарын, шықтым қарап.
Сұрадым жылқышыдан буаздарын,
Кетті,-дейді төртеуі оның қысырап...[7.,149]*

Шораяқтың Омары:

*Келеді қиюласып сөз жүйесі,
Он екі жілігіне хайуанаттың,*

-деп шешеді.[7.,150]

Бұл-айтыс желілі айтыс. Ерімбет Омарға сегіз жұмбақ жазған. Төртеуіне Омардан жауап келген. Алғашқы екі хаттағы жұмбағына жауап жазылып, “Теңіздей терең қайсы, желден жылдам, Не болар балдан тәтті, жерден жалпақ, - деген Ерімбет ақын жұмбағына “Ақылдың мизамына өлшеу етсек, Нәрсе жоқ – тілден жүйрік, ойдан-терең” деген түйінді жауабын жазып Ерімбетті айтысқа шақырған мынадай өлең жазады:

*Болмашыны сөз қылған,
Ерекем де сол әнші.
Аямаса ауызын,
Айта берсін жұмбағын
Жаратушы жар болсын.
Әркімнің қамқор панасы,*

- деген жолдар жұмбақтың шешіміне разы болып отырған Ерімбеттің ашуына тиіп, өз кезегіндегі жауабында ағайындық, жекжаттық, туыстық қарым-қатынас айтылып, ата-баба тарихынан сыр шертіп, ел қорғаны батыр Жанқожаны жырына арқау етіп жауап-назым жазады:

Айтыстың идеялық-композициялық қарсыласының тұлғасын:

*Ағаға іні сөзі жасындай-ақ,
Ағаңды көрдің бе інім, масылдай-ақ.
“Ақымаққа түсіну жоқ тимей таяқ”,
Баладай батпан-батпан сөз жазады...*

немесе

*Енді жат жарқанаттай жар астында,
Даусыңды құрбақадай шығармай-ақ!,*

- деп т.б. теңеулер жасап елдегі көрнекті тұлғалар Ешнияз сал, Шернияз, Сәтбай, Сәдір би, Базар жырау, Сүйіндік, Аманжол, Құлназар, Шегебай секілді тұлғаларды даралай жырлауы айтыстың дидактикалық мәнін, көркемдік болмысын артыра түседі.

Айтыста бас қаһарман екі ақын болғандықтан ақынның өздері туралы сөз қозғалып, қарсыласының осал жеріне дөп тиіп айтысу тән.

*Бұл күнде ешкі қойдан озған заман,
Шалына теңелгендей қап пен дорба-ақ,*

-деп Омарды тұқыртып алып, өзін қырғиға теңеп:

*Тершіп, тез қайтарсам, “у” шығар деп,
Жұмбақтың қырғиымын болсаң да даң,*

- деп жауап қатады. Суырып салма айтыста тез жауаптасу шарт болса, жазба айтыстың жауаптасуы бірнеше күндерге, айларға созылып отырған.

*Ойды күшейту үшін қолданған
“Бір торғай түсті ізіме – қара тамақ
“Десейші адам-егін, өлім-орақ”
“Тасуда бекіре ойнап, белге шығар”.
Жарқанат басын бағады, жерде жатып
“Қасқырдан туар бала қара жарғақ,”
“Баласы қаршығаның қаз іледі[7,159],*

– деген ауыстырулар (метафора) көркемдік, өрнек жасай білген.

Сыр сүлейлеріндегі тағы бір ерекшелік, хат арқылы айтыса отырып, арты дауға ұласатын жағдайларда аралық сөздермен дауды тоқтатып, пікір білдіретін жағдайлар да көп кездеседі. Олар көпшіліктің назарын аударып, сауал тастап, оның жауабын беру арқылы төрелік жасаған.

Ерімбет пен Омардың айтысы шиеленісіп бара жатырған соң Балқы руынан шыққан Оразымбет Есентайлақұлы мен Кете руынан шыққан Шегебай Бектасұлы айтысқа араласып, айтыстың эстетикалық, қоғамдық-әлеуметтік мәнін артыра түскен.

Ерімбеттің жазба айтыстары он бір буынды өлшеммен жазылып, кей тұстарда жыр өлшемі үлгісіндегі 7-8 буын өлшемдері кезігіп отырады.

Ерімбеттің айтыстарының ішінде ерекше көрінетін айтысы-Ерімбет пен Аппаз» айтысы (Қарасақал Ерімбет пен Қаңлы Жүсіп). Бұл айтыс ел қызығушылығын тудырған айтыс.

Бұл айтыс жөнінде Д.Сатемирова: “Ерімбет пен Аппаз айтысының арқауында адамдардың туыскандық, қарым-қатынастары сөз болады. Айтыстың композициясында көңіл-күй арнаулары, Ерімбет пен Жүсіп арасындағы пікірталастары жырланады... Пікірталас арқауындағы мәселе - адамзат көңілінің қанағат ұғымын қалай қабылдайтынын саралау”,-деп бағалаған [11,21].

Алғаш жұмбақ жолдаушы Аппаз ақын. Ерімбет жұмбағын шеше отырып, кезекті жауаптасуында өз жұмбағын жолдаған. Ерімбеттің жұмбағына жауап болмағасын Ерімбет наз айтып хат жолдайды. Аппаз жауапты өзі жазбай Қаңлы Жүсіпке жаздырады. Бұған шамданған Ерімбет жаппас руынан шыққан Жарасбайдың Аппазына жұмбағымды шеше алмадың деп ескерту жасап:

Адамды Жүсіп деген мен білмеймін,

Кәріге ауыр қылады болса егер жас,

-деп елге аты шығып, танымал бола бастаған, Қаңлы Жүсіптің шамына тие сөз арнайды.
Оған Жүсіп:

*Білмеймін Жүсібіңді деп айтасыз,
Біле ме Сізді дағы алты Алаш?”*

- деген көңіл-күй арнауларын тізбектеген өлең жолдарын жолдап, айтыстың өрбуіне жол салады. Ерімбет ақынға өз тарапынан үш жұмбақ жолдаған. Ерімбет өз хаттарын Аппазға арнап, соған жолдап отырған, Ерімбет ақынның өлеңдеріне жауап жазушы –Жүсіп. Осыдан бұл айтыс ел арасына Қарасақал Ерімбет пен Қаңлы Жүсіп арасындағы айтыс болып таралған.

Танымдық сипатқа ие “Ерімбет пен Ыбырайым” айтысы –жұмбақ өлең мен пікір сайысқа құрылған шығарма. Бұл айтыста Ерімбеттің білімділігі, өмір тәжірибесінің молдығы, тапқырлығы мен өлеңге жүйрік шешендігі танылады. Ерімбет өзіне жолданған жұмбақтарды тапқырлық даналықпен, ойышыл қабілетпен шешеді. Жаһан-бақ, Әр пенденің ырзығы-жеміс, Ғылым-дарақ болар, Жаһандағы адам-бағбан болар, “Жетпіс сегіз дегенің адамға парыз болар”, “Төрт мазһаб, төрт кітап, я төрт шахарияр-төрт қарау” деп өзінің діни сауаты бар ақын, халықтық тұрмыстық қарым-қатынастарды жақсы білетіні арқылы өзінің эстетикалық-гуманистік көзқарастарын танытқан. Жазба айтыста жеңу, жеңілу деген шешімдер бола бермейді. Ойланып, поэзияға қатысты шарттар орындала жазылғандықтан өлеңнің көркемдігіне, образдау тәсілдеріне мән бере жырланады.

Халық әдебиетінің көркемдік негізінен нәр алған Ерімбет айтыстарында халық даналығының үгілері мақал-мәтелдер ақын ойын жүйелі, тартымды жеткізуде тиімді қолде тиімді қолданған. “Ерімбет пен Аппаз” (“Қарасақал Ерімбет пен қаңлы Жүсіп”) айтысынан “Егінді біреу салмас біреу ормас”, “Байдан бір сөз биік болсын”, “Ит үрер керуен көшер”, “Тентектікі түстен кейін секілді мәтелдерді кездестіруге болады. Қарасақал Ерімбет пен Шораяқтың Омары жазба айтысынан да халық мақалдарын табамыз. “Атаңа не істесең алдына сол келер”, “Асыл тастан, ақыл жастан”, “Баланың ісі шала”, “Халық-таразы” “Пайда етер басын баққан”, “Инеліктен сона қашпақ” деген секілді халық даналығы үлгілерін көркемдікпен жүйелегенін көреміз. Аллитерация, ассонанс үлгісімен жазған өрнектер де айтыстың көркемдігін келтіре түскендігін байқаймыз.

*Жарқанат жарда жатады басын бағып,
Желдерден, қорқып күннен, түксіз жарғақ... [7,159]*

*Айтыпты төрт фасыл сөз жазып өлең
Айтпасам айбарағына абай қылып [7, 149]*

Қорытынды. Қорыта айтқанда, Сыр сүлейлерінің жазба айтысын қалыптастыруда Ерімбет Көлдейбекұлының орны ерекше, ақынның шығармашылығында ерекше көрінетін хат жанрындағы жамбақ айтыстары ұрпаққа қалдырған мол мұралардың бір саласы. Қарасақал Ерімбет айтыстары жазбаша айтыс өнеріндегі жарқ ете көрінген сөз тартысы. Ол назым сөздің інжу-маржанын жасаған, қазақ әдебиетіндегі замандастары секілді жұмбақ айтысын қалыптастырып, жаңартып жалғастырушы ақын деп бағалаймыз.

Жалпы, Сыр сүлейлері дәстүрлі жұмбақ айтысы арқылы өскелең жас буынды тапқыр, ойлы болуға баулып, ой ұшқырлығын дамытуда ұлттық тәрбие мектебі бола білді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1 *Әл-Фараби Әбунәсір. Өлең өнерінің қағидалары туралы трактат // Ежелгі дәуір әдебиеті /Құрастырған және өмірбаяндық деректерді жазған А.Қыраубаева. – Алматы: Ана тілі, 1991. – Б. 77-85.*
- 2 *Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б.*
- 3 *Байтұрсынов А. Ақ жол: Өлеңдер мен тәржімелер, публ. мақалалар және әдеби зерттеу / Құраст. Р.Нұрғалиев. – Алматы: Жалын, 1991. – 464 б.*
- 4 *Исмайылов Е. Әдебиет жайлы ойлар. – Алматы: Жазушы, 1968. – Б. 71-90.*
- 5 *Әуезов М. 20 томдық шығармалар жинағы. – Алматы: Жазушы, 1985. –294 б.*
- 6 *Тебегенов Т. Халық ақындары шығармаларындағы әдебиет пен фольклор дәстүрі.- Алматы: Білім, 2001, - 332 б.*
- 7 *Қарасақал Ерімбет. Ұлағат сөзім ұрпаққа. – Алматы:«Маржан» жеке семьялық шағын кәсіпорны, 1995, - 313 б.*
- 8 *Т.Еңсегенов. Сыр бойы ақын-жыраулары. – Алматы:Білім, 2000.-241 б*
- 9 *Жармұхамедов М. Айтыстың даму жолдары. – Алматы: Ғылым, 1976. –288 б.*
- 10 *Жанбершиева Ұ.Т.Ізтілеуовтің әдеби мұрасы. – Алматы: Арыс, 2013,-332 б*
- 11 *Сатмирова Д. Ерімбет Көлдейбекұлының әдеби мұрасы және ақындық орта дәстүрі. Канд. Дис. Автореф. – Алматы, 2001.*

References:

- 1 Al-Farabi AbunAsir. *Olen onerinin Kagidalary turaly traktat // Ejelgi dauir Adebieti /Kurastyr-gan jane omirbaiandyK derekterdi jazgan A.Kyraubaeva.* – Almaty: Ana tili, 1991. – B. 77-85.
- 2 UAlihanov S. *Tandamaly.* – Almaty: Jazusy, 1985. – 560 b.
- 3 Baitursynov A. *AK jol: Olender men tArjimeler, publ. maKalalar jAne Adebii zertteu / Kurast. R.Nurgaliev.* – Almaty: Jalyn, 1991. – 464 b.
- 4 Ismailylov E. *Adebiet jaily oilar.* – Almaty: Jazusy, 1968. – B. 71-90.
- 5 Auezov M. *20 tomdyK sygarmalar jinagy.* – Almaty: Jazusy, 1985. –294 b
- 6 Tebegenov T. *HalyK aKyndary sygarmalaryndagy Adebiet pen folklor dAsturi.* – Almaty: Bilim, 2001, - 332 b.
- 7 KarasaKal Erimbet. *Ulagat sozim urpaKKa.* – Almaty: «Marjan» jeke semAlyK sagyn kAsiporny, 1995, - 313
- 8 T.Ensegenov. *Syr boiy aKyn-jyraulary.* – Almaty: Bilim, 2000.-241 b-
- 9 Jarmuhamedov M. *Aitystyn damu joldary.* – Almaty: Gylym, 1976. –288 b.
- 10 Janbersieva U.T. *Iztileuovtin Adebii murasy.* – Almaty: Arys, 2013,-332 b
- 11 Satemirova D. *Erimbet Koldeibekulyynyn Adebii murasy jAne akyndyK orta dAsturi. Kand. Dis. Avtoref.* – Almaty, 2001-

МРНТИ 17.82.93

<https://doi.org/10.51889/2021-1.1728-7804.46>

Орда Г.Ж.,¹ Асқарова Г.С.²

¹М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Алматы, Қазақстан

²Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ БАЛАЛАР ӘДЕБИЕТІНДЕГІ ДӘСТҮР ҰЛАСУЫ

Аннотация

Мақалада бастауын ауыз әдебиеті үлгілерінен алатын қазақ балалар әдебиетіндегі дәстүр сабақтастығы қарастырылған. Әдебиеттің қай дәуірін алып қарасаңыз да қаламгерлер балаларға арнап көркем шығармалар жазып отырғаны назарда ұсталған. Көркем әдебиеттің негізгі қызметтерінің бірі – оқырманды тәрбиелеу болса, ақын-жазушылар кез-келген шығармасында оны жадында ұстап, қазақ балаларына тәлім-тәрбие берер құнды дүниелер жазғаны нақты мысалдармен көрсетілген. Балалар әдебиетінің классиктерінен үйренген Б.Жылқыбекұлы, С.Дүйсенбиев, С.Досжан, Р.Сауытбай сияқты балаларға арнап шығарма жазып жүрген ақын-жазушылардың туындыларын талдау арқылы қазіргі балалар әдебиетіндегі көркемдік-эстетикалық жетістіктер ғылыми сараланған. Қазіргі қазақ балалар әдебиетіндегі дәстүр ұласуы санамақ, жұмбақ, жаңылтпаш, мақал-мәтел, өтірік өлең, ертегі, аңыз, әңгіме сияқты жекелеген шағын жанрлар бойынша тұжырымдалған. Ғалымдардың пікірлеріне сүйене отырып ғылыми пайымдаулар ұсынылған.

Түйін сөздер: санамақ, жұмбақ, жаңылтпаш, мақал-мәтел, өтірік өлең, ертегі, аңыз, әңгіме, фэнтези.

Orda G.,¹ Askarova G.²

¹Chief researcher of M.O. Auezov Institute of Literature and Art,
Almaty, Kazakhstan

²Kazakh National Pedagogical University named after Abay,
Almaty, Kazakhstan,

CONTINUITY OF TRADITIONS OF KAZAKH CHILDREN'S LITERATURE

Abstract

The article discusses the continuity of the traditions of Kazakh children's literature, which originates from the samples of oral literature. Regardless of the age of the literature, it is important to note that writers write works of art for children. One of the main functions of fiction is to educate the reader, and in any work of poets and writers, it is shown with specific examples that they remember this and write valuable things that will bring up Kazakhstani children. A scientific analysis of the artistic and aesthetic achievements of modern children's literature is carried out by analyzing the works of poets and writers who wrote for children, such as B. Zhylyzbekovich, S. Duisenbiev, S. Doszhan, R. Sautbay, who learned from the classics of children's literature. The tradition of modern Kazakh children's literature is based on certain subgenres such as counting, riddles, proverbs, songs of lies, fairy tales, legends, stories. Scientific opinions are presented based on the opinions of scientists.

Keywords: counting, riddles, proverbs, verses of lies, fairy tales, legends, story, fantasy